

1956 VÁROSKÉPI EMLÉKEZETE BUDAPESTEN. A CORVIN KÖZ ÉS AZ ÜLLŐI ÚT ÚJJÁÉPÍTÉSE

TAMÁSKA MÁTÉ

habil. PhD, tudományos kutató. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

E-mail: tamaskamate@gmail.com

A tanulmány az 1956-os harcok nyomán keletkezett városképi változásokat elemzi. Rámutat a harcok jellege és az újjáépítés közötti összefüggésekre. Összevetve a második világháború utáni helyzettel 1956 eseményei inkább pontszerű beavatkozásokat tettek szükségessé. Mindemellett a tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy a gyors helyreállítást nemcsak a romos városkép eltüntetésének igénye sarkallta, de a többezres (kb. 10 000) számokban mérhető lakásfoglalási hullám is, amely jellegénél fogva destabilizálta a rendszert.

Noha szerte a városban folytak az újjáépítési munkák, a Corvin köznek és az Üllői útnak – mint a forradalom leghíresebb helyszínének – az újjáépítése önálló elemzést igényel. Ennek oka, hogy 1957–1959 között az úgynevezett „kilenc ház” felépítésével új városépítészeti együttes jött létre. A nagykörúti kereszteződés az akkori forgalmi elveknek megfelelő térszerű kiképzést és két új, a modern építészet visszatérését tükröző saroképületet kapott (tervező Csics Miklós). Az új városképben a modern építészet markáns jelenléte mellett a meglévő műemléki épületek is hangsúlyos szerepet kaptak. Így nem csupán az Iparművészeti Múzeum nyert kedvezőbb rálátást, de a forradalomban komoly szerepet játszó Kilián laktanyát sem „bűntették”, hanem eredeti formájában állították helyre. A Corvin köz és környékének megújítása egy átfogó városépítési akció (árkadosítás, portálépítések, sortatarozás) keretébe illeszkedett. A Perényi Imre által koordinált munkálatok nem titkolt célja volt a Kádár-rendszer formálódó identitásának városképi megjelenítése. Az 1956 előtti helyzettel ellentétben, mikor is a túlzott, propagandacélú gesztusok jellemezték a várostervezést (pl. Sztálin-szobor), az új Budapest a hétköznapi rend és normalitás iránti igényekre és a fogyasztás élnépszerűsítésére (portálok, presszók) koncentrált.

Kulcsszavak: 1956 utáni újjáépítés, modern építészet Budapesten, Perényi Imre várostervező, városi emlékezteterek

HELYREÁLLÍTÁS 1956 UTÁN

Az 1956-os forradalom során Budapesten mintegy 5000 épület, illetve közel 11 000 lakás sérült meg.¹ Hogy ez sok-e vagy kevés, összevetés kérdése. Ha a város

¹„Jelentés a fővárosi épületkárok helyreállítási munkáiról.” Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei – HU BFL XXIII.102. a.1. (a továbbiakban BFL) L XXIII.102. a.1. (a továbbiakban rövidítve: BP/VB) 1957. április 19. 12. old. Eszerint a sérült lakóépületek száma: 4482, a sérült középületek száma: 445, az összes sérült épület száma: 4927. A romépületek száma: 87. Az összes helyreállítandó, illetve újjáépítendő romépület száma: 5017. A megsérült lakások száma: 10 671, a romlakások száma: 1343, az összes tönkrement lakás száma: 12 014. Az 1957. II. 1-ig szükségszerűen lakhatóvá tett lakások száma: 6679. Az 1957. II. 1-ig elkészült lakások száma: 1322.

akkori, körülbelül félmillió lakásállományát vesszük alapul, azt is mondhatjuk, hogy alig észrevehető kárról van szó.² Ha azonban azt nézzük, hogy az építőipar akkori kapacitása évente kb. 3000–6000 új lakást biztosított a lakásínséggel sújtott fővárosnak, másként látjuk a számokat.³

Egy másik összehasonlítási alap lehet a második világháború, illetve az akkor keletkezett épületkárok. Budapest ostroma után közel 80 000 lakás vált részben vagy teljesen lakhatatlanná.⁴ Mindez azt jelenti, hogy Budapest akkori kb. negyvenezres épületállományának mindössze 26 százalékát kímélték meg a harcok.⁵ Budapest háborús pusztulása azonban – noha súlyos volt – nem volt példa nélküli Európában.⁶ Az 1956-os forradalom és a nyomában kibontakozó harcok ellenben olyan „békülékeny” Európában zajlottak, amelynek nyugati fele az ötvenes évek közepére már kiheverte a háborús sérülések többségét, életszínvonala soha nem látott mértékben kezdett emelkedni.⁷

Budapest városképe a forradalom előestéjén erősen leromlott állapotban volt. A világháborús károk helyreállítása a kezdeti lendület után leállt, foghíjak sokasága jellemezte az utcákat, tereket. Olyan meghatározó szimbólumok, mint a budai várpalota vagy az Erzsébet híd romokban, illetve csonkán állt a város közepén.⁸ A főváros (s persze Magyarország egésze is) nem csupán Nyugat-Európaéhoz képest, de a környező szocialista országok átlagához képest is nehéz helyzetben volt.⁹ Nem véletlen, hogy Hruscsov, szovjet pártvezető közvetlenül 1956 október 23. után az ország általános elszegényedését tette felelőssé a felkelésért.¹⁰ Nem lehet kizárni, hogy a moszkvai vezetés kritikája is hozzájárult ahhoz, hogy a Kádár-rezsim a megtorlások mellett a legelső pillanattól kezdve lépéseket tett a jóléti fordulat irányába, melynek első, s talán leglátványosabb jele volt a nyomasztó lakáshiány enyhítése okán is elrendelt helyreállítási és foghíjbeépítési program.

A korabeli budapesti lakásállapotokra jellemző, hogy a forradalom napjaiban és utána az 1945-ös viszonyokhoz hasonlítható tömeges lakásfoglalások zajlottak. Munkásnőkkel készített életútinterjúk tanúsága szerint 1956 nemcsak a forradalom, hanem a lakásszerzés éve is volt.¹¹ A rendelkezésre álló szakirodalom alapján legalább 10 000 lakás cserélt illegálisan gazdát: „1956. október 23-a után megismétlődött az 1919-et, 1945-öt követő spontán lakásfoglalási hullám. A lakásínségtől szenvedő

² 1950-ben 467 000, 1959-ben 515 000 lakás volt Budapesten. Közli Heim 1959. 140.

³ Preisich 1969. 13. A keletkezett lakások száma 1951-ben: 4319, 1952-ben: 3015, 1953-ban: 2897, 1954-ben: 5188, 1955-ben: 7209, 1956-ban: 7187, 1957-ben: 8930, 1959-ben: 13 464.

⁴ „A megejtett számlálás szerint 13 588 lakás semmisült meg teljesen, lakhatatlanná vált 18 775 és közel 48 ezer lakás vált részben (egyes helyiségeiben) lakhatatlanná.” Rásonyi 1956. 7.

⁵ Uo.

⁶ Kostof 1999. 258.

⁷ Lásd pl. Schröder (Hg.) 1990.

⁸ Mezős 2002. 175, 19.

⁹ Tomka 2011. 108.

¹⁰ Idézi: Horváth 2003. 73.

¹¹ Tóth 2006. 251.

lakosság egy része (...) zsákmányolta a disszidensek, eltávozottak lakásait, az elosztásra kész lakásokat.”¹²

Feltehető, hogy a politikai követelések mellett az életszínvonalat alapvetően befolyásoló lakáshiány is szerepet játszhatott az októberi forradalom kitörésében. Ezért is lehetett különösen aggasztó az új hatalom számára a tömeges és ellenőrizhetetlen lakásfoglalás gyakorlata, hiszen a kontrollnélküliség állapotát tartotta fenn a politikai vezetés és az „öntörvényű” utca között. A kaotikus viszonyokat jellemzi, hogy nemcsak a használt lakások cseréltek illegálisan gazdát, hanem a rendszer stabilitását jelképező új épületekben is általános gyakorlatnak számított a hivatalos út megkerülése. 1957 augusztusában a Fővárosi Beruházási Vállalat jelentése szerint mintegy 5400 lakás átadása volt folyamatban, illetve tervben év végéig, ám ezek kétharmadát már kiutalás nélkül elfoglalták.¹³ További kutatásokat igényelne a kérdés, miért is tűrték el a hatóságok a lakásfoglalások gyakorlatát. A már idézett jelentésben ugyanis az áll, hogy a főváros területén csupán 3000 esetben javasolnak valamilyen kényszerintézkedést, ám ezek sem büntetőjogi jellegűek, hanem jellemzően összeköltötések, kényszerlakáscserék.

A nyomasztó lakáshiányt látva még inkább érthető, miért mozgósított különösen nagy energiákat a kormányzat a gyors helyreállítás érdekében. A 3053/1957-es kormányhatározat szeptember 30-át jelölte meg a harcok során keletkezett károk helyreállításának határidejeként.¹⁴ A lakáshelyzet mellett azonban a romos városkép eltüntetése hasonlóan nyomós érv volt: „A helyreállítás munkáját úgy kell irányítani, hogy elsősorban a tömegesen jelentkező, de kisebb munkákkal kijavítható károkat kell helyreállítani, valamint a teljes újjáépítést igénylő épületeket kell lebontani. Ezzel el kell érni, hogy mielőbb megszűnjék a romos városkép” – olvashatjuk a kormányülések iratanyagában.¹⁵

A helyreállítási munkákat az a Perényi Imre koordinálta, aki korábban az állami tervezőintézetek létrehozásáért felelt.¹⁶ Perényi új hivatalában, a Budapest Fővárosi Tanács VB Építési Építészeti és Városrendezési Osztályának vezetőjeként, nagyszabású korszerűsítésbe kezdett, mely messze túlmutatott a romeltakarításon.¹⁷ „Budapest arculatát nem utolsó sorban a (...) foghíjak beépítése, a sortatarozások, portálépítési, korszerű utcai árusítás, korszerű világítás stb. biztosítja. Ezek a munkák 1956 novemberétől fokozódó intenzitással folynak és fokozatosan tűnnek el Budapest városképéből a háborús pusztítás utolsó nyomai.”¹⁸ Mindennek eredmé-

¹² Györi–Gábor 1990. 77, 79.

¹³ Az 1957. augusztusban megépülő lakások elosztása. BP/VB 1957. augusztus 16. 77–79. old.

¹⁴ „Jelentés az október 23-át követő események során a fővárosban keletkezett károkról és azok helyreállításáról.” Előadó: Pongrácz Kálmán. 1957. január 24. „A kormány 3053/1957. sz. határozata úgy rendelkezett, hogy a fővárost ért károk helyreállítását – kivéve a teljesen lerombolt és lebontásra kerülő épületek újjáépítését – 1957. szeptember 30-ig be kell fejezni. A lerombolt épületek helyébe építendő új házak építését 1957 folyamán el kellett kezdeni.” Közli: Baráth 2006. 186.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Perényiről lásd bővebben: Meggyesi 2002.

¹⁷ Perényi Imre 1956. január 1. és 1960. december vége között vezette az osztályt. Preisich 1998. 36.

¹⁸ Perényi 1959. 138.

1. kép

2. kép

1–3. kép. Budapest, József krt. 86. a forradalom napjaiban mint háborús helyszín, az újjáépítés idején 1959-ben és mint állami reprezentációs tér Gagarin fogadásakor 1961-ben. Forrás: Fortepan 39808 / Nagy Gyula (1956), Fortepan 103163 / Budapest Főváros Levéltára HU BFL XV19c11, Fortepan 25661 / Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény (1961)

nyeként a hatvanas évek elejére Budapest főútvonalain végighaladva egy „nyugatis” (értsd: a nyugat-európai, fogyasztói, modern – mindaz, amit akkoriban ez a fogalom jelölt), lüktető városkép kívánta fogadni a látogatót: neonfeliratokkal, egy-ségesített üzletportálokkal, árkádositott sétálózónával.¹⁹ Ha a városképszépítési akciót a forradalom nyomán keletkezett legitimációs válságra adott politikai válaszként értelmezzük – márpedig erre a források alapján jó okunk van, hiszen a budapesti végrehajtó bizottsági üléseken a helyreállítás témája hónapról hónapra felbukkan, sőt a kormány is foglalkozott a kérdéssel (lásd a hivatkozásokat) –, úgy azt mondhatjuk, hogy a városkép modernizációjának voltaképpen a forradalom maga volt a kiváltó oka, még ha áttételesen is.

A forradalom, újjáépítés és városmodernizáció kérdéskörét a tanulmány egyetlen, a harcokban kiemelt szerepet játszó helyszínén, a Corvin közben és az Üllői út Klinikáig tartó szakaszán fogja bemutatni.²⁰ Igyekszik körbejárni a kérdést, milyen összefüggés mutatható ki a harcok intenzitása, jellege (városi gerillaharc), területi

¹⁹ Lásd Gál 2005.

²⁰ Az alap kutatás és a tanulmány „A forradalom városképi emlékezete” című projekt keretében készült. Támogató: „1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott Emlékbizottság”.

lefolyása és a helyreállítás nyomán keletkezett utcakép között, melyek az 1957–1960 között formálódó Üllői út meghatározó városképi sajátosságai. Végül kísérletet tesz az új városszövetnek mint lehetséges „emlékezhelynek” az értelmezésére is²¹ (1–3. kép).

KORÁBBI KUTATÁSOK: A FOGHÍJBEÉPÍTÉSI PROGRAM

Budapest 1956 utáni újjáépítése része az építészettörténeti szakirodalomnak, ami- ben az is közrejátszhatott, hogy Perényi Imre később a műegyetemen tanított, így saját munkáit első kézből tolmácsolhatta a felnövekvő generációk felé.²² A legfonto- sabb forrásanyagot azonban a *Magyar Építőművészet* folyóirat 1959/5–6. száma kí- nálja, amely szinte teljes egészében az újjáépülő Budapesttel foglalkozott. Ugyancsak fontos lépés az újjáépítés szakmai elismerésében, hogy Preisich Gábor alapmunka- ként forgatott kötete – Budapest városépítészetének története (1945–1990) – érintet- te a témát.²³ Clevené Harrach Erzsébet – hetvenes évek végén írt, Budapest 1945– 1970 közötti arculatváltozását bemutató – kevésbé ismert, de igen alapos tanulmánya ugyancsak külön bekezdésben foglalkozik az Üllői úttal. Harrach zömében a *Magyar Építőművészet* már említett számának adataira hivatkozott.²⁴

Látva a kortársak érdeklődését, szinte meglepő, hogy a rendszerváltás utáni szak- irodalomban alig találunk új információkat. Simon Mariann-nak a *Műemlékvédelem* c. folyóiratban megjelenő cikke azonban mindenképpen említésre érdemes. Noha Simon nem a helyreállításról, hanem általában a foghíjbeépítési programról írt, meg- állapításai jelen tanulmánynak is kiindulásul szolgáltak.²⁵

Simon rámutat, hogy bár a történettudomány a Kádár-korszak konszolidációját 1963-tól számolja, a városrendezés kérdésében nem ez, hanem Sztálin halála a dön- tő fordulat. Az 1957-es újjáépítés tehát voltaképpen a modern építészet visszatéré- sének folyamatában értékelhető.²⁶ A helyreállítás alkalmat adott arra, hogy ne csak a frissen megsérült épületeket, foghíjakat rendezzék, hanem általában javítsanak a városkép elhanyagoltságán, így számos világháborús seb is ekkoriban gyógyult be. Budapest városépítészetének történetében ez a korszak egy rövid átmeneti peridus a szocreál és a (már főként paneles technológiával) megvalósult tömeges lakásépítés között.

A foghíjbeépítési programot kiegészítő sortatarozás, a portálprogram (melynek során az eklektikus Budapest kirakatszekrényeit modern kirakatokkal cserélték fel), az árkádosítás (az eklektikus épületek földszintjének kibontása, főként a Rákóczi úton), a neon reklám- és üzletfeliratok egy külsőségeiben modernizálódó fővárost

²¹ Az emlékezhely fogalmáról lásd Nora 2010.

²² Meggyesi 2002.

²³ Preisich 1998. 36–37.

²⁴ Clevené 2002. (A tanulmány eredetileg a hetvenes évek végén született.)

²⁵ Simon 2006.

²⁶ I. m. 199.

voltak hivatottak megjeleníteni. Mindez legalább annyira szólt Budapest lakosságának, mint a külföldnek. Paradox módon a modern nagyváros megteremtése felé tett lépések egyben kiegyezést is jelentettek a város szerkezeti örökségével. A főútvonalak rendbetétele ugyanis azt is jelentette, hogy nem Budapest „kapitalista” örökségének teljes tagadása volt a cél, hanem annak korszerűsítése, szocialista átépítése.²⁷

A városszerkezet örökölt sajátosságainak az elfogadása mutatkozott meg a foghíj-beépítési programban is. Mivel az új épületek a meglévő századfordulós szövetbe illeszkedtek, tömegformájukban, de sokszor alaprajzaikban is alkalmazkodtak a kapitalista bérházakhoz, noha kétségtelenül magasabb komfortszinten, vizesblokkokkal, jobb légterarányokkal és tájolásokkal (még ha utóbbi kapcsán a foghíj nem is hagyott túl tág mozgásteret a tervezőknek). Visszatért a nyitott függő folyosó, a bejárati szint kiemelése, a lakásokban a relatíve tágas konyha és a kamra, az egymásból nyíló „szalonszerűen” kiképzett szobák. A lakásokat állami tervező és beruházó vállalatok építették ugyan, de a finanszírozásba az OTP-t is bevonták.²⁸ Az államosított lakáspiacon egyébiránt a foghíjprogram volt az első komoly rés, amely végül a sajátos, kettős arcú (állami-magán) magyarországi szocialista lakásgazdálkodáshoz vezetett. Ha az átlagember szemszögéből nézzük, kétségtelenül az önálló öröklakás vásárlásának a lehetősége lehetett a legnagyobb változás az ötvenes évekhez képest, egyben ez volt az a pont, ahol leginkább érezhette a rendszer bizonyos fokú átalakulását.²⁹

Simon építészettörténeti szempontból kiemeli, hogy bár érdekes feladatok adódtak a foghíjak kapcsán, a tempó rendkívül feszes volt, így kevés teret hagyott a kísérletezésre, újításra.³⁰ Részben ennek is betudható, hogy bár a városban szétszórtan található épületekről van szó, születési körülményeik okán egységes építészeti réteget képviselnek. Néhány formai megoldás, mindenekelőtt a homlokzatra ráhelyezett rácsos textúra, a tömegformálásban központi szerepet kapó erkélyek, a századfordulós házakra emlékeztető, de modern eszközökkel (értsd: jóval egyszerűbben) megformált bejárati szint, illetve általában a tény, hogy az alsó szinteken üzleteket helyeztek el, formailag relatíve egységessé teszik ezeket az épületeket³¹ (4. kép).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A fentiek alapján megállapítható, hogy az 1957-ben induló foghíjbeépítési program olyan építészeti réteget képvisel, amely világosan elkülönül mind a megelőző évek megoldásaitól, mind a későbbi, a tömeges lakásépítések korától.³² Mivel a program szorosan kapcsolódott a harcok utáni újjáépítéshez, olvasatként elfogadhat-

²⁷I. m. 200.

²⁸I. m. 203.

²⁹Kocsis 2009. 120.

³⁰Simon 2006. 202.

³¹I. m. 205.

³²Kocsis 2012. 197; Simonyi–Kovács 1980. 1.

juk, hogy az 1957–1960 között épült házak (legalábbis azok egy jól körülírható, a Corvin köz és az Üllői útra koncentrálódó csoportja) közvetlenül a forradalom nyomán megsérült városszövet egyidejű megújításának tükré.³³ Ez a terület ténylegesen és szimbolikusan is az 1956-os utcai harcok központja volt. A harcok területi intenzitására jellemző, hogy az 1957-es helyreállítási terv teljesítéseket közlő korabeli dokumentuma szerint az előirányzott kb. 700 000 millió forintnak nagyjából a felét a VII., a VIII. és a IX. kerület kötötte le.³⁴

Ugyanakkor, ha nem is lennének a kezünkben a helyreállítás irányszámai, a városképi elemzés is a Corvin köz és környékének sajátosságaira hívná fel a figyelmet. Az Üllői út torkolatának kialakítása ugyanis sajátos a többi – a Nyugati tér, a Blaha Lujza tér vagy éppen az Oktogon, a 32-esek tere – nagykörúti kereszteződéshez képest. A Corvin arculatát a századforduló és az ötvenes évek modernizmusának kontrasztja uralja. Máshol vagy megmaradt a századforduló szövege, vagy jóval később, a metróépítkezésekkel párhuzamosan került csak sor radikális beavatkozásokra (Nemzeti Színház elbontása, Skála Metró áruház, aluljárók).³⁵ A Corvin negyed előterét tehát előbb modernizálták, és majd csak jóval később vezették be alá a metró (1976).³⁶

Szintén fontos megjegyezni, hogy a nagykörút szociális értelemben északról délre lejt, amit a házak egyszerűbb kiképzésében is leolvashatunk.³⁷ A már említett *Magyar Építőművészet* Budapest-számában (1959, 5–6.) Győri László elmarasztaló hangon jegyzi meg, hogy a körútnak a déli szakasza elmarad a Blaha Lujza tértől északra fekvő részekről. Míg északon a szocialista árutermelésnek megfelelő üzletek és hozzájuk illő portálok találhatóak, addig délen a továbbélő kisipar rontja a városképet: „Vajon mi szüksége van nagy kirakatra egy szemfelszedő vagy töltőtolljavító kisiparosnak? Nincs szüksége. Sem tevékenységének jellege, sem anyagi alapja nem alkalmas arra, hogy kirakatát a közízlés nevelésének szolgálatába állítsa.”³⁸

A fentiekből tehát kirajzolódik egy kép, amely 1956-hoz, illetve az ahhoz kapcsolódó újjáépítéshez, az újjáépítés során alkalmazott erőteljes modernizációhoz kötődik. Az újjáépítés tehát éppúgy szolgálta a romok eltakarítását, mint a munkáskerület modern arculatának – de legalábbis kapujának – megteremtését. Az alábbi tanulmányban a harcok által leginkább érintett Corvin köz környéke áll majd a középontban, de kitér majd az Üllői út Klinikáig futó szakaszára is, követve az újjáépítés

³³ Eörsi 1997; Eörsi 2001.

³⁴ A 3053/1957. kormányhatározat végrehatására mintegy egy milliárdnyi hitel állt rendelkezésre (1072 millió), melyből mintegy 832 000 milliót helyreállítás tett ki, a többi a sortatarozásra, árkadosításra és portálprogram megvalósítására szánták. „Jelentés a fővárosi épületkárok helyreállítási munkáiról.” BP/VB 1957. november 29. 120. old.

³⁵ A Skála Metró áruházat tervezte Kóvári György (1982). (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990, szerk. Kenyeres Ágnes. <http://mek.oszk.hu> – Utolsó megtekintés: 2017. 04. 15.) A Blaha Lujza téren álló Nemzeti Színház épületét 1965-ben, a kettes (kelet–nyugati) metró építése során bontották el. *Budapest Enciklopédia*. Szerk. Tóth Endréné. Corvina Kiadó, Budapest 1970.

³⁶ Berczik 1998. 215.

³⁷ Ekler–Tamáska 2016. 37.

³⁸ Győri 1959. 185.

4. kép. Üllői út 60–62. Tervező: Schall József. Bene László kritikájában dicsérte a szerkezetet kihangsúlyozó rácsozatot, ugyanakkor a lakások alaprajzában, a Futó utcai szárny csatlakozásában és részletekben, mint pl. a virágládák (ma már nincsenek meg), sok kivetnivalót talált. Lásd: Bene 1959. 153. Forrás: Fortepan 102516 / Budapest Főváros Levéltára HU BFL XV19c11 (1961)

5. kép. Kilián laktanya. Noha a forradalomban szimbolikus szerepet játszott, az 1957-es tervpályázat szellemében az eredeti műemléki helyreállítás mellett döntöttek. Forrás: Fortepan 40260 / Nagy Gyula

logikáját. Nem kerülnek ugyanakkor bemutatásra a harcok által érintett mellékutcák, hiszen azok nem szerepeltek a főútvonalakra koncentráló városszépítési akcióban. Az így kijelölt vizsgálati területen mintegy kilenc házat építettek fel 1956 után.³⁹ Ilyen koncentrált városépítészeti beavatkozással egyetlen más, forradalomban érintett helyszínen sem találkozhatunk. A foghíjbeépítések itt egymásba érnek, sőt városképi együttesé fornak össze.

Kiindulásként megfogalmazhatjuk, hogy a vizsgált terület akkori átalakítása akara-akaratlanul, de emlékeztet a forradalomra, hiszen a városkép értelmezhetetlen lenne a harcok és az azt követő helyreállítások logikája nélkül. Így a széles körben

³⁹ Bene 1959. 154.

elterjedt vélemény ellenére, miszerint a Kádár-rendszer a romok gyors eltakarítása révén remélte az 1956-os események lezárását (és elfeledtetését), éppen a gyorsaság vezetett oda, hogy városépítészeti léptékkal is értékelhető együttes (emlékezeti szövet) jött létre a forradalom katonailag legfontosabb helyszínén.

HÁBORÚK, FORRADALMAK ÉS VÁROSSZERKEZET

Az újjáépítés minden esetben a harcok jellegének és a pusztítások intenzitásának a függvénye. Kostof Spiro városalaktani kötetében külön fejezetet szentel a háborúnak, azon belül is külön bekezdés foglalkozik a második világháborúval, amely technikai jellegét tekintve a várospusztulás korábban nem ismert mértékét hozta magával.⁴⁰ 1945-ben az európai városok tucatjait a semmiből kellett felépíteni. Olyan, az európai városfejlődés szempontjából jelentős nagyvárosok tűntek el, mint Frankfurt am Main, Hamburg, Rotterdam, Le Havre, Wrocław (Breslau) vagy talán a legismertebb, a szisztematikusan elpusztított Varsó. Hogy az újjáépítés a történeti városkép rekonstrukcióját jelentette-e vagy egy egészen új város születését, az az építészet mellett a társadalmak identitáskereséséről is szólt. Így például a háborút kiobbantó Németországban a modern építészet tárgyilagos, a történelemtől elforduló hangvétele politikailag inkább tűnt vállalhatónak, mint a rekonstrukció. Annál is inkább, mert a náci időkben divatos historizáló gyakorlat, a „Heimatarchitektur”, elve kérdéssé tette a múlt bármilyen megidézésének a hitelességét.⁴¹ Az újjászületés iránti igény olyan nagy volt, hogy sok esetben akkor is bontásra ítélték egy épületet, ha az szerkezetileg megmenthető lett volna.⁴² A sérült, de megmenthető épületek bontása Lengyelországban is napirenden volt, ám ott a bontott anyagokból nem új modern várost, hanem a régit (jellemzően a 19. század előtti állapotokat és mindenekelőtt Varsót) kívánták rekonstruálni. A lengyel nagyvárosok totális rekonstrukciója a lengyel nemzet kontinuitását, történeti beágyazottságát kívánta az építészet eszközeivel kihangsúlyozni.⁴³

Már a bevezetőben volt róla szó, hogy az 1956-os harcok során keletkezett budapesti épületkárok nagyságrendje messze elmarad a második világháborús pusztulás mögött. De nem ez az egyetlen különbség, ha 1945-öt 1956-tal vetjük össze. A főváros világháborús ostroma során többé-kevésbé szabályos frontvonalak alakultak ki a városban. Az egyik ilyen volt a Duna, a másik a budai Vár környéke.⁴⁴ A frontvonalak mentén a városszövet szinte teljesen megsemmisült. 1956-ban ellenben városi gerillaharc folyt, a felkelő csoportok pontszerűen, egymástól függetlenül működtek, rendszerint spontán helyzetekre reagálva: „A forradalom napjaiban – s még kevésbé november 4-e után – nem sikerült a lazán szerveződött csoportokat valamiféle köz-

⁴⁰ Kostof 1999. 254–266.

⁴¹ Tomaszewski 2004. 39.

⁴² Kostof 1999. 260.

⁴³ Thum 2004. 434–491.

⁴⁴ Lásd Ungváry 2009.

ponti irányítás alá vonni.”⁴⁵ Ennek megfelelően a városi szövet károsodása is pontszerű maradt. Valamennyire is összefüggő terület éppen az Üllői út mentén alakult ki, ám itt is inkább egyes épületeket ért kár, semmint totális pusztulás következett volna be. A bontásokat pedig legalább annyira indokolták a tervezett városszerkezeti változások (Nagykörút–Üllői út kereszteződésének a rendezése), mint maguk az épületkárok.⁴⁶

Ám az 1956-os pusztítások nem is a világháborúval való összevetésben tűnnek óriásinak, hanem ha azokat a kelet-európai szovjetellenes felkelések történetén keresztül vizsgáljuk (1953 Berlin, 1956 Lengyelország, 1968 Prága).⁴⁷ A budapesti forradalom és szabadságharc katonai történetét elemző munkák rámutatnak, hogy a tényleges erőviszonyokhoz képest aránytalanul hosszú és heves harcok részben annak tudhatók be, hogy a szovjet katonai vezetés sokáig nem látta be, miszerint a „berlini modell” (mikor is a tüntetőket a felvonuló tankok pusztja látványa visszavonulásra készítette) Budapesten nem működött.⁴⁸ A gyalogsági támogatás nélkül mozgó harcjárművek relatíve védtelenek voltak az utcai közelharcban, ráadásul a következő hullámban érkező harckocsik számára a kiégett csonkok torlaszokat képeztek.⁴⁹ S miközben eleinte alábecsülték az ellenállók elszántságát, a november 4-i hadművelet a nagy háborúk katonai logikáját követve ostromolta meg Budapestet. Az 1956-os novemberi Budapestről készült fotók ezért is emlékeztetnek annyira 1945 utcaképeire.⁵⁰ Ha egyetlen mondatban szeretnénk összefoglalni, úgy azt mondhatnák, hogy villámháború zajlott utcai felkelők ellen.⁵¹

Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert ha nem a szovjet oldalt, hanem a magyar események belső logikáját nézzük, 1956 közvetlen párhuzamait nem a második világháborúban, hanem a 19. századi utcai forradalmakban kellene keresnünk. Azokban a népfelkelésekben tehát (1789, 1848, részben 1871), amelyeknek élménye alapjaiban határozta meg a modern nagyvárosok szerkezetét. Ismert tény, hogy a 19. századi, Haussmann-féle párizsi városrendezés során a katonai, rendfenntartási szempontok kiemelt szerepet kaptak.⁵² A reguláris erőszakszervezetek (katonaság, rendőrség, csendőrség) ugyanis csak akkor képes erőfölényét érvényesíteni, ha nem szűk sikátorokban, hanem nyílt tereken mozoghat. A 19. századi felfogás szerint a szűk, kanyargós utcák a hatalom számára potenciális veszélyforrást jelentenek. A párizsi mintát követték Európa fővárosai, köztük Budapest is. A forradalmak ellen biztosított városszerkezet sajátossága, hogy világos „műveleti” zónákat hoz létre. Mindennek legtisztább példája Bécsben a Ringen belüli és azon túli városrészek elkülönítése. Mindemellett a katonai erőszakszervezeteket (rendőrsöket, laktanyá-

⁴⁵ Kozák 1994. 9.

⁴⁶ „Az 1956-os esztendő fordulópontot jelentett a fővárosi úthálózat fejlesztésében.” Berczik 1998. 2006.

⁴⁷ Kun 2008; Harman 1988.

⁴⁸ Horváth 2003. 104.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ „1956 november 4-ről beszélnek a fotók. Budapest a szovjet támadás után úgy nézett ki, mint a 45-ös ostrom után.” M. Kiss 2006. 43.

⁵¹ A „Forgószelel” hadműveletről lásd: Györkei–Horváth 2001. 260–264.

⁵² Ekler–Tamáska 2016. 49–54.

kat) úgy helyezték el a városban, hogy azokat a város lakossága ellen könnyedén mozgósítani tudják.⁵³

Itt kell feltegyük a kérdést, hogy – eltekintve az események véletlenszerűségétől – tisztán városszerkezeti szempontból, találunk-e magyarázatot arra, miért éppen az Üllői út torkolata vált a forradalom leghevesebb ellenállási gócpontjává? A történeti szakirodalom elsősorban Ferencváros szociális státuszában látja a magyarázatot.⁵⁴ Ferencváros munkás miliője itt közvetlenül kapcsolódott a kiépülő gyárak menti nyomortelegekkel. Előbbi réteg bizonyos szervezettséget, öntudatot (lásd például az FTC körül kialakuló szurkolói köröket), utóbbi elszántságot és meghökkentő vakmerőséget kölcsönzött a forradalomnak.⁵⁵ Hasonló külvárosi népeiséggel azonban más budapesti városrészek is rendelkeztek, mint pl. Angyalföld vagy az 1950-ben a városhoz csatolt Újpest.⁵⁶ Ezért a harcok szempontjából legalább ilyen jelentősége volt annak, hogy a pártállam szimbolikus létesítményei, így pl. a Rádió (Bródy S. u.), a Pártház (II. János Pál pápa tér), a Szabad Nép Székház (Blaha Lujza tér), sőt bizonyos értelemben a Sztálin-szobor (Dózsa Gy. út) is a város déli-keleti karéjában foglalt helyet. Ha belegondolunk, hogy 1945 előtt Budapest hatalmi-hivatali élete szinte teljes egészében északon (Parlament és környéke), valamint a budai Várban összpontosult, látható, hogy a kommunista rendszer hatalmi centruma térben is elkülönült a régi Budapest centrumától. Az Üllői út forradalomban betöltött szerepe a visszaemlékezések szerint onnan eredt, hogy a Rádió ostromakor az emberek Dél-Pestről szereztek be a szükséges fegyvereket (pl. Lámpagyár, köznyelven „fegyvergyár”, Timót utcai fegyverraktár).⁵⁷

Fegyverforrásként szóba jöhetett volna közelebbi helyszín is, nevezetesen a körút egyetlen laktanyája, a „Kilián”. Ám 1956-ban az épületben már jórészt fegyvertelen szolgálatosok voltak, akiket a köznyelv „munkaszolgálatosokként” emlegetett.⁵⁸ Ráadásul a Kilián laktanya átállása a forradalom oldalára sok tekintetben megkérdőjelezhető, de legalábbis hosszabb folyamat volt. Tény azonban, hogy a laktanya viszonyítási pontként igen jelentős volt.⁵⁹ A közvélemény számára (illetve az orosz vezetők számára is) hihetőbbnek tűnt, hogy a fegyveres ellenállást nem az utca képzetlen felkelői, hanem reguláris katonaság hajtotta végre.⁶⁰ A laktanya így ténylegesen szerepe ellenére jelentős szimbólummá vált, amelyhez mértén azt november 4-én a szovjetek is igyekeztek erős tűz alatt tartani⁶¹ (5. kép).

⁵³Uo.

⁵⁴Eörsi 1997. 11–14.

⁵⁵Hadas 2000. 58.

⁵⁶Pongrácz 1956. 248–252.

⁵⁷Eörsi 1997. 19.

⁵⁸Eörsi 2001. 161.

⁵⁹I. m. 167.

⁶⁰„A közvélemény nemigen tudta elképzelni, hogy a győzelmet képzetlen, zömében fiatalokú civilek vívták ki és a sikert inkább a félig szétlőtt laktanya katonáinak, mindenekelőtt parancsnokának, Maléter ezredesnek tulajdonították.” Eörsi 2001. 123.

⁶¹I. m. 176.

Ha összevetjük a Corvin közt Budapest más, harcászatiilag jelentős korabeli helyszíneivel, feltűnő lehet, hogy a köztudatban jelen lévő ellenállási gócpontok nem a városszövet belsejében, hanem a fő közlekedési utak csomópontjainál alakultak ki. Mindezt magyarázhatja, hogy a tankokkal támadó szovjet erők a fő közlekedési utak mentén haladtak, így a sikeres ellenállás érdekében ki kellett lépni a háztömbök rejtékéből. Ebben az összehasonlításban az Üllői út és a Nagykörút kereszteződése, ellentétben pl. a Móricz Zsigmond körtérrel vagy a Széna térrel, különleges helyet foglal el. Városmorfológiai értelemben ugyanis nem volt közlekedési elosztó tér, hanem egy viszonylag szűk, éles torkolat, amely nem kedvezett a harcjárművek mozgásának.⁶² Mindehhez járult a mozi és környezetének alakja. A mozit a Bauer Emil tervezte neobarokk bérházcsoport szinte bástyaszerűen vette körbe (1922):⁶³ „Csak a Kilián laktanyából jöhetett közvetlen lövés vagy szemből a Galériából (Iparművészeti Múzeum). Ahhoz egy tanknak meg kellett fordulni, hogy szembe szálljon velünk” – írja visszaemlékezésében Wittner Mária.⁶⁴ Végül nem lényegtelen szempont, hogy a Corvin köznek észak felé is volt kijárata, tehát hátát az utcai felkelések valódi terepének számító, szűk utcákból álló városszövetnek vetette.⁶⁵

A VÁROSSZÖVET MINT EMLÉKEZETHELY

A tanulmány második fele az újjáépítés logikáját és az új városszövet jellegét igyekszik megérteni. Meggyesi Tamás városépítészeti alaktan kötetében a város alapépítményeit, a természeti környezetet, az úthálózatot és az azt követő közműhálózatot, valamint a telekrendszert összefoglalva a városkép „tudat alatti” rétegének nevezte, utalva arra, hogy ezek a látvány szempontjából lényeges elemek nem feltétlenül jelennek meg a várost használó emberek mentális térképzeiteiben.⁶⁶ Ugyanitt hangsúlyozza, hogy ezek a tudat alatti struktúrák sokkal tartósabbak, mint a rájuk települt épületek. Wrocław második világháborúban elpusztult külső városrészeinek teljesen modern újjáépítése kapcsán például alapvető szempont volt a meglévő közműhálózat, illetve úthálózat felhasználása.⁶⁷ Mindez nem igényel különösebb „emlékezetpolitikai” megokoltságot, rendszerint a gazdaságossági megfontolások a döntők. Ám a város tudat alatti rétegeinek emlékezeti szerepe azért stabilabb, mert nem kötődik közvetlenül a politikai rendszerekhez. Az emlékművekkel ellentétben a városszerkezeti beavatkozásoknál nehezebben különíthető el egymástól a direkt politikai cél és az urbanisztikai beavatkozás. Így jelen esetben sem tudjuk pontosan megmondani, hogy a Nagykörút–Üllői út torkolatának az újjáépítése mennyiben volt folyománya a Kádár-rendszer azon szándékának, hogy a forradalom helyszíneit

⁶² Horváth et al. 2006. 25.

⁶³ Szegő–Haba 2003. 72.

⁶⁴ Wittner 1994. 20.

⁶⁵ A Corvin köz körül legalább harminc fegyveres csoport alakult. Eörsi 2001. 22–23.

⁶⁶ Meggyesi 2009. 49.

⁶⁷ Tamáska 2013. 14.

eltüntesse a városképből, vagy inkább a korszerűnek vélt forgalmi igények diktálták a radikális átalakítást.

Simon Mariann is utalt rá, hogy az 1957-ben induló városszépítés a külföldnek (is) szólt, és a viszonyok normalizálódását igyekezett kommunikálni.⁶⁸ Hogy mennyire igaz ez az állítás, illetve, hogy milyen összefüggés van az ötvenes években a nemzetközi nyitást jelképező Ferihegyi repülőtér⁶⁹ és az Üllői út látványos felújítása között, érdemes magát Kádár Jánost idézni: „az Üllői út a rendkívül kiterjedt repülő forgalom következtében a főváros egyik legforgalmasabb útvonalává lett, mert a Magyarországra jövő külföldiek nagy része a repülőtérrel bejövet ezen az úton ismerkedik meg a fővárossal. Ezért nagy súlyt kell fektetni az Üllői út mielőbbi teljes rendbe hozására és ennek keretében az Örökimádás templomát is, szükség esetén más egyházi épületek rendbe hozására előirányzott hitelek terhére, mielőbb rendbe kell hozni.”⁷⁰ Kádár János itt egyébiránt Apró Antal azon javaslatára reagált, miszerint az egyházi épületeket nem volna szabad állami pénzből felújítani. Ám önmagában a tény, hogy Kádár legszűkebb környezete „városesztétikai” kérdésekkel foglalkozott, mutatja az 1957-es év rendkívüli voltát Budapest új arculatának megszületésében. Még inkább feltűnő a figyelem, ha a munkákat közvetlenül felügyelő Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyveit tekintjük át. A tanácsüléseken 1957–1958 folyamán szinte minden hónapban napirendre tűzték a helyreállítás aktuális kérdéseit. Olyannyira fontosnak tartották az építőmunkát és annak propagálását, hogy a varsói „Stolica” folyóirat mintájára „Épülő Budapest” címmel folyóirat beindításának az ötlete is komolyan felmerült.⁷¹

Ebben a kontextusban értelmezhető, hogy 1957-ben az Üllői út – Nagykörút kereszteződésére már tavasszal kiírták a pályázatot.⁷² A Perényi vezette városrendezési osztály a műemléki értékekre való hivatkozással nemcsak az Iparművészeti Múzeum, de az erősen sérült Kilián laktanya esetében is az eredeti formában való megőrzést írta elő. Noha a győztes tervet a Kismarthy-Lechner Gyula vezette műhelynek ítélték oda, a tér és vele a két saroképület tervezési feladatát nem ő, hanem Csics Miklós kapta meg.⁷³ Különösen az Üllői út 39–43. helyén épült, az utcavonalból visszaléptetett, s így kis teresedést képző, homorú, 53 lakásos épület vált emblematikus színpontjává az új Budapestnek.⁷⁴ Az 1957-ben induló lottósorsolásokon lakásokat is

⁶⁸ Simon 2006. 200.

⁶⁹ A repülőtér építése már a háború alatt megkezdődött, de csak 1950-ben sikerült befejezni. 1956–1957 a nyugatra induló nemzetközi járatok elindításának időszaka. Lásd bővebben: Bende 2005.

⁷⁰ Fővárosi Tanács VB elnökének jelentése a fővárosi helyreállítási munkák állásáról és azok 1958. évi folytatásáról. Előadó: Pongrácz Kálmán. 1957. dec. 23. Baráth 2006. 1067.

⁷¹ „Az „Épülő Budapest” című műszaki hetilap kiadásáról.” BP/VB 1957. márc. 1. 83. old.

⁷² A pályázatot márciusban írták ki, júniusra már a döntés is megszületett. „Az 1957-ben esedékes városrendezési tárgyú tervpályázatokról.” BP/VB 1957. márc. 1. 151. old., illetve: „Az Üllői út és a Nagykörút keresztezésében kialakítandó forgalmi csomópont rendezésére kiírt tervpályázat eredménye.” BP/VB. 1957. június 21. 53. old.

⁷³ Jékely–Sódor 1980. 102–103.

⁷⁴ A tér neve ma Angyal István park, s a forradalom mártír vezetőjének tisztelgő, papírrepülőt formáló emlékmű is elhelyezésre került 2014-ben. Lásd: S-Tér tervezőiroda: <http://www.s-ter.hu> (Utolsó megtekintés: 2017. 04. 16.)

lehetett nyerni, többek között az Üllői úti épületben is. Egy 1961-ben készült filmhíradórészlet néhány percben foglalkozott is a „pompás lakások birtokbavételével”. A narrátor szövege szerint ez volt a főváros harmadik lottóháza, de a házfalon elhelyezett neonreklám miatt inkább OTP-házként lett ismert. A környező házak századfordulót idéző, a 20. század közepén már kopottas kispolgári-munkás világában a fürdőszobás, beépített konyhás lakások valóban „forradalmian” modernnek tűnhetek.⁷⁵ A kortárs formai megoldások, az öröklakás-akciót koordináló banki háttér, a lottót körülvevő fogyasztói hangulat (a fogyasztás és a birtoklás kispolgári értékrendjének kifejeződése a korábbi mozgalmi propaganda helyett) sűrítve jelenítette meg a forradalmat (és vele a Rákosi-rendszert is) maga mögött hagyó korai Kádár-rendszert és annak nép felé tett engedményeit. Mindemellert az épület tág perspektívát biztosított az Iparművészeti Múzeumnak, az előtte kialakított kis pihenőpark pedig a Főkert-propaganda fotóanyagában is felbukkan⁷⁶ (6–7. kép).

6. kép. Az Iparművészeti Múzeum előtti házsor (Üllői út 39–43.) jelentős sérüléseket szenvedett, de teljes bontásukat elsősorban a forgalmi rendezés indokolta. Forrás: Fortepan 39833 / Nagy Gyula (1956)

⁷⁵A filmhíradórészlet megtekinthető: <http://faktor.hu/faktor-szerencsejatek-lotto-lottohaz-nyertes>, illetve a <https://youtu.be/wywp1md1hu8>. A lottóházakról rendkívül igényes dokumentumfilmet is készített Pelsőczy Petra *Játék a tér* címmel.

⁷⁶Jékely–Sódor 1980. 102–103. A térrendezés kapcsán még érdemes megemlíteni az Üllői út 36. sz. alatti sarokház árkádosítását, ami a lekanyarodó sáv kialakítása miatt vált szükségessé.

7. kép. Az Üllői út 39–43. helyén felhúzott épület (tervező: Csics Miklós) homorúan visszaléptetett homlokzata és a kis pihenőpark a korábnál kedvezőbb rálátást biztosított Budapest egyik legjelentősebb szecessziós épületére. Forrás: Ormos Imre Alapítvány fotótára, jelzet és évszám nélkül

Az iménti épülettel átellenben áll a szakirodalomban Lottóházként ismertté vált, szintén Csics Miklós tervezte József krt. 86. számú saroképület.⁷⁷ A József körüli foghíjbeépítést a *Magyar Építőművészet* 1959/9–10-es számában Rimanóczy Jenő az egyik legjobb korabeli alkotásnak nevezte: „Az épület jó arányú, kőburkolatú raszterével, az egyes rasztermezőkben alumínium ablakokkal és kerámia burkolatú papret falakkal. Kellemes hatású homlokzatot ad.”⁷⁸ Rimanóczy természetesen nem

⁷⁷ Clevelé 2002. 513.

⁷⁸ Rimanóczy 1959. 294.

1. táblázat. Az Üllői úti foghíjbeépítések

Üllői út 54–56.	Halászy Jenő (IPARTERV)
Üllői út 60–62.	Schall József (IPARTERV)
Üllői út 65.	Martonné Jutas Ágnes (BUVÁTI)
Üllői út 71.	Édes Imre (BUVÁTI)
Üllői út 73.	Tökés György (BUVÁTI)
Üllői út 79.	Gáspár Tibor (BUVÁTI)
Üllői út 81.	Boross Zoltán (BUVÁTI)
József krt. 86	Csics Miklós
Üllői út 39–43.	Csics Miklós

említi, de a mai szemlélő számára annál feltűnőbb, hogy a Csics Miklós-féle ház kitalarta a tér látványából a húszas években épült neobarokk bérházegyüttest, a Horthy-rendszer egyik emblemikus emlékét. Gazdasági okokból az épületegyüttes többi részét meghagyták eredeti állapotában. Ugyancsak felújították a teljesen szétlőtt Corvin mozit, ráadásul a kor legkorszerűbb (szélesvásznú) technológiájával felszerelve. A mozi már 1957 őszén fogadta a látogatókat, sőt karácsony előtt amerikai filmet is a műsorra tűztek.⁷⁹ A Corvin köz így alig egy évvel a forradalom után a „nyugatis Budapest” kapuja lett, olyan városi eseményhely, amely már nem „októberről” és az emlékezésről, hanem a jövőről, a fejlődésről, a (relatív) nyitottságról, valamint a fogyasztásról szólt.⁸⁰

Az Üllői út torkolatának kiépítésével párhuzamosan zajlottak az Üllői úti foghíjbeépítések is. Az itt felépített házak hasonlóan modern, „nyugatis” hatású atmoszférát sugároztak. Építési idejük 1957 vége, valamint 1959 első negyedéve közé tehető. Legtöbbjükéről a *Magyar Építőművészet* 1959/5–6. száma rövid kritikát is közölt, ennek is betudható, hogy bekerültek a város építészettörténetének köztudatába⁸¹ (1. táblázat, 8. kép).

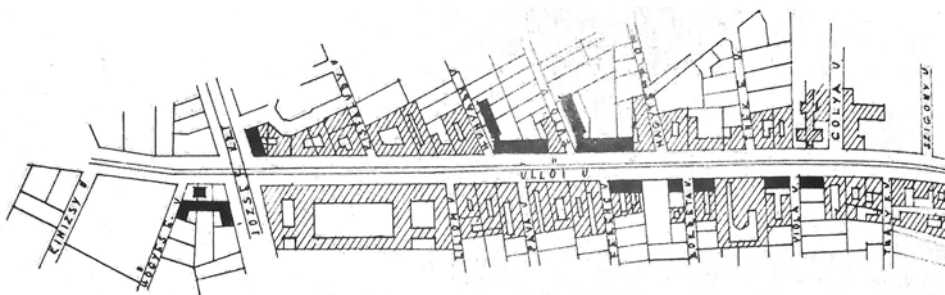
Simon Marian feljebb vázolt írásában részletesen is elemezte építészettörténeti jelentőségüket, itt inkább az új Üllői útnak mint városképi jelenségnek a szerepére érdemes felhívni a figyelmet. Perényi Imre írta 1959-ben: „A felszabadulás 15. évebe lépő Budapest az elmúlt két és fél év alatt begyógyította az ellenforradalmi felkelés által okozott sebeket, sőt ezen túlmenően a főútvonalak épületeinek rendberakásával korszerűsítési munkák is kezdődtek.”⁸² Noha a mondat egész Budapestre vonatkozott, a „felkelés sebei” kétségtelenül leginkább az Üllői útra illenek rá. A mondat

⁷⁹ Kelecsényi 2008. 69.

⁸⁰ Kopátsy nagy vihart kavart kötetében arról ír, hogy a Kádár-rendszer – ha nem is tudatosan – a nyolcvanas évekre a forradalom valamennyi gazdasági jellegű célkitűzését megvalósította a második gazdaság és a fogyasztói értékek ellenőrzött, de folyamatos beemelésével a mindennapokba. Lásd Kopátsy 2002. 155–185. A korszak fogyasztási mintázatairól, illetve a lakásviszonyokról lásd: Valuch 2013. 167–219.

⁸¹ Bene 1959.

⁸² Perényi 1959. 138.

8. kép. Az Üllői úti foghíjbeépítések és azok helyszínrajza. Forrás: Bene 1959. 154.

kulcseleme a „rendre” való törekvés, amely a megbolydult viszonyok helyreállítását, sőt ezen túl valami újnak a kezdetét volt hivatva szolgálni. A modern épületek letisztult formavilága, a házakhoz tervezett korszerű kirakatszekrények, nem beszélve a pesti kávéházi örökséget felváltani kívánó presszókról, egy új társadalmi rend születését előlegezték meg. Ez az új rend később a tömeges lakásépítkezésekben nyeri el a maga társadalom- és városformáló energiáit.⁸³

Az utca „rendezése” 1956 árnyékában többletúzenettel is bírt, mint városképi kérdés. Általános politikai célként értelmezhetjük az utca öntörvényűségével szemben. 1957 nyarára elkészült a határozat, melyben megtiltották a főútvonalakon az utcai árusítást: „Gátat kell vetni továbbá annak az egyre veszélyesebb méreteket öltő tendenciának, mely a kereskedelmet mind nagyobb mértékben utcai árusítássá alakítja át. Budapest főútvonalait egyre nagyobb mértékben özönlik el az utcai árusok. Ezeknek az utcai árusoknak legnagyobb részére nincs szüksége a főváros közönségének, mert árujukat sokkal kulturáltabb formában a kereskedelem üzleteiben megvásárolhatják.”⁸⁴ Az utcai árusítás az ötvenes évek hiánygazdaságában egy párhuzamos struktúra látható jele volt, a háborús viszonyok és a fekete gazdaság tartós továbbélésének jele, ahol is az államosított üzletektől független beszerzési útvonalak, illetve az ezeket fenntartó emberi hálózatok működtek. Mindez része volt annak a totális ellenőrzés ellenére is létező mindennapi életvilágnak, amely 1956 októberében úgy tűnhetett, a semmiből szervezi meg magát.⁸⁵ Az utca rendezése áttételesen a társadalom ellenőrzésének eszköze is volt. Valószínű, hogy ez – a dokumentumokban ki nem mondott érv – is ott szerepelt az Üllői út gyors rendbehozatalában és átformálásában.

⁸³ A hatvanas évek irányváltásáról lásd: Ferkai 2005. 55–78; Körner–Nagy 2006. 244–266.

⁸⁴ „Rendelet-tervezet az egyes útvonalakon lévő üzlethelyiségeknek a városkép szempontjából való kialakításáról” Előterjesztő: Perényi Imre. BP/VB 1957. augusztus 2. 9. old.

⁸⁵ „A napi történések tanulmányozásának szintjén feltűnő, hogy a Rákosi-időszak szerkezet átalakító radikalizmusa mennyire a felszínre mozgott. Minden felforgatás dacára mennyire épen maradtak a szocietális szegmensek évtizedes-évszázados beidegződései, lelki-szellemi konstitúciói: a társadalom mélyszerkezete.” Saád 2012. o. n.

9. kép. Új utcakép az Örökimádás templom körül. Üllői út 81. Tervező: Boross Zoltán. Üllői út 79. Tervező: Gáspár Tibor. Üllői út 73. Tervező: Tökés György. Üllői út 71. Tervező: Édes Imre. Forrás: Fortepan 25954 / Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény (1963)

Végül a városkép átalakulása kapcsán meg kell jegyezni, hogy az Üllői út eredendően az eklektikus Budapest szerényebb rétegéhez tartozik. Ezért az itt elhelyezett modern épületeknek kevésbé kellett tartaniuk attól, hogy a már kialakult utcaképből látványosan kilógnának, netán zavaróan hatnának. A körüti kapcsolatot leszámítva az Üllői út nem tartozik az érzékeny, városképileg jelentős helyszínek közé. Igen jellemző, hogy a városképileg legérzékenyebb foghíjak (melyek jellemzően még az 1944–1945-ös ostrom idejéből maradtak vissza), mint pl. a Kálvin tér, a Duna-korzó vagy az Astoria, ebben a gyors ütemű tervezési szakaszban nem kerültek beépítésre.

Az Üllői úton szerényebb feladatok adódtak, ám viszonylag nagy számban. Városképi szerepüket is elsősorban számosságuknak, utcaképi hatásuknak, semmint egyedi értéküknek köszönhetik (9. kép).

ZÁRSZÓ: LÁTENS EMLÉKEZETHELY

A fenti elemzés rámutatott az összefüggésre, amely az 1956-os harcok és az újjáépítés között mutatkozik. A harcokban nem két hadsereg, hanem az utca és egy katonai világbirodalom hadserege állt szemben egymással. Így a szabadságharc – noha a képek az 1945-ös Budapest utcáit idézik – sokkal inkább a 19. század klasszikus utcai felkeléseivel rokonítható, semmint a második világháborúval. Nem voltak frontvonalak, a árok jellemzően pontszerűen jelentkeztek a városban. Az újjáépítés ennek megfelelően jellemzően nem területeket, hanem épületeket érintett.

Kivételt éppen a vizsgált Üllői út és környéke jelentett. A tanulmány rámutatott, hogy a környék szociális miliője mellett a beépítés jellege (tankokkal nehezen járható éles kanyar, bástyaszerűen védett Corvin köz) is hozzájárult ahhoz, hogy itt alakult ki a legmasszívabb fegyveres ellenállási góc. Nem kevésbé fontos tényező, hogy Dél-Pest fegyverraktárai és a pártállam szimbolikus hatalmi épületei egyaránt könnyen elérhetőek voltak innen.

A Corvin köz és a Kilián laktanya (noha utóbbi szerepe vitatható) ma már integráns része 1956 emlékezetkultúrájának. Mindez érthető, hiszen a forradalom és szabadságharc emlékezetét egyrészt a politika- és eseménytörténet kiemelt helyszínei,⁸⁶ másrészt a kegyeleti helyek, elsősorban a Nemzeti Sírkert 301-es parcellája dominálja.⁸⁷

Jóval nehezebb megérteni az újjáépítés emlékezeti funkcióját. Az újjáépítés egyfelől 1956 közvetlen következménye, de jellegében már a Kádár-korszakot jeleníti meg. A felépített „9 ház” topográfiája leképezi a legsúlyosabb harcok helyszíneit, ebben az értelemben látens módon emlékeztet a forradalomra. Ugyanakkor az épületek maguk semlegesek, és ha hordoznak is kulturális emlékezeti jegyeket, azok sokkal inkább a hatvanas évek „retro” nosztalgiájához,⁸⁸ semmint a forradalomhoz köthetők.

A vizsgált terület tehát csupán látens módon, közvetetten hordozója 1956 emlékezetének. Ám éppen ennek köszönhető, hogy az emléktáblákkal (is) jelölt emlékezethelyekkel ellentétben többretegű folyamatként képes megjeleníteni a múltat a városképben. Egyszerre idézi meg a harcokat, az ötvenes évek második felében visszatérő modern építészetet, a lakásépítési program első hullámát vagy éppen a hatvanas évek fordulóján formálódó fogyasztói szocializmust. Mindezek a városképben leolvasható „múltrétegek” a forradalom eseményeit tágabb kontextusba helyezik, egyben összetettebb olvasatokat igényelnek. Rávilágítanak például arra, hogy 1956 előzményei, így pl. a súlyos lakásínség és az újjáépítés egyazon történeti

⁸⁶ Lásd: Horváth 2002.

⁸⁷ Lásd: Horváth 2006.

⁸⁸ Lásd pl. Gál 2005.

folyamat részei. A totális ellenőrzésre törekvő államhatalom 1956-ban elvesztette a kontrollt az utca felett. A kontrollvesztés nemcsak a forradalom harcaiban mutatkozott meg, de abban a spontán (illegális) lakásfoglalási hullámban is, amely bőven átnyúlt az 1957-es évre. Az Üllői út felépítése, rendezése, kirakatainak, reklámjainak, kereskedelmi életének szabályozása a hatalom részéről presztízskérdés is volt, mely arról szólt, vajon képes-e visszaszerezni a kontrollt az utca (áttételesen a mindennapi nyilvános élet) felett. A Ferihegyi repülőtéri út kapujaként a teljesen újjáépített Üllői út és főként annak nagykörúti torkolata azért tekinthető tehát látens emlékezhelynek, mert a városban talán itt olvasható le legmarkánsabban az ötvenes évek második felében lejátszódó korszakváltás, a totális diktatúra, az utca forradalma és az utcát új (főként fogyasztást ösztönző, lakáspolitikai stb.) eszközökkel kontroll alá helyező kádári rendszer átmenete.

IRODALOM

- Baráth Magdolna (szerk.): *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. november 7. – 1958. január 25.* Magyar Országos Levéltár forráskiadása, Budapest 2006.
- Bende Csaba: A Ferihegyi repülőtér forgalmi épületének műemléki felújítása. *Műemlékvédelem* 49 (2005) 5. 253–260.
- Bene László: Lakásépítkezések Budapesten. *Magyar Építőművészet* 8 (1959) 5–6. 154–174.
- Berczik András: A közlekedés fejlődése és városépítési vonatkozásai. In: Presich 1998. 187–238.
- Clevené Harrach Erzsébet: A városrendezés és városkép alakulása Budapesten 1945–1975 között. *Magyar Műemlékvédelem 1991–2001.* Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 11. Budapest 2002. 475–534.
- Ekler Dezső – Tamáska Máté: Ringstraßen im Vergleich. Varianten auf eine städtebauliche Idee in Wien, Budapest und Szeged. In: Hárs Endre – Kókai Károly – Orosz Magdolna: *Ringstraßen: Kulturwissenschaftliche Annäherungen an die Stadtarchitektur von Wien, Budapest und Szeged.* Praesens Verlag, Wien 2016. 25–59.
- Eörsi László: *Ferencváros 1956.* 1956-os Intézet, Budapest 1997.
- Eörsi László: *Corvinisták 1956.* 1956-os Intézet, Budapest 2001.
- Ferkai András: *Lakótelepek.* Budapest Fővárosi Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatal, Budapest 2005.
- Hadas Miklós: Football and social identity: The case of Hungary in the twentieth century. *Sport in History* 20 (2000) 2. 43–66.
- Harman, Chris: *Class Struggles in Eastern Europe 1945–1983.* Bookmarks, London 1988.
- Heim Ernő: Tömeges lakásépítés – tervszerű városfejlesztés Budapesten. *Magyar Építőművészet* 8 (1959) 5–6. 140–153.
- Horváth Miklós: *1956 hadikronikája.* Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.
- Horváth Miklós – Márton Mátyás – Mosonyi László: *Az 1956-os forradalom eseményei 56 térképen. Történelmi atlasz.* Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Közhasznú Társaság, Budapest 2006.
- Horváth Sándor: 1956 történetírása a rendszerváltás óta. *Századvég* 7 (2002) 23. 107–119.
- Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. *Múltunk* 51 (2006) 4. 268–289.
- Jékely Zsolt – Sódor Alajos: *Budapest építészete a XX. században.* Műszaki Kiadó, Budapest 1980.
- Gál László: „Csak a szépre...” – *Budapesti élet-képek az 1950–60-as évekből.* Fekete Sas Kiadó, Budapest 2005.
- Györi László: A budapesti főútvonalak rekonstrukciója. *Magyar Építőművészet* 8 (1959) 5–6. 184–187.
- Györi Péter – Gábor László: Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély* 2 (1990) 6. 67–86.

- Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. H and J Kiadó, Budapest 2001.
- Kelecsényi László: *Mozizó Budapest*. Holnap Kiadó, Budapest 2008.
- Kocsis János Balázs: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* 54 (2009) 3. 83–122.
- Kocsis János Balázs: Lakáspolitikai Budapest 1960–1975 között. A szocialista lakáspolitikai „aranykora”. *Múltunk* 57 (2012) 1. 160–206.
- Kopátsy Sándor: *Kádár és kora*. CET Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 2002.
- Kostof, Spiro: *The City Assembled*. Thames and Hudson, London 1999.
- Kozák Gyula (szerk.): *Pesti utca 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Bevezetés. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest 1994. 7–13.
- Körner Zsuzsa – Nagy Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc Kiadó, Budapest 2006.
- Kun Miklós: *A Prágai tavasz titkos története*. Akadémia Kiadó, Budapest 2008.
- M. Kiss Sándor: *Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott cikkek, esszék, tanulmányok*. Mundus Kiadó, Budapest 2006.
- Meggyesi Tamás: Megemlékezés dr. Perényi Imre halála alkalmából. *Építés – Építészettudomány* 30 (2002) 3–4. 341–342.
- Meggyesi Tamás: *Városépítészeti alaktan*. Terc Kiadó, Budapest 2009.
- Mezős Tamás: Elmélet és gyakorlat a magyar műemlékvédelemben (1949–1999): Vita-tézisek a műemlékvédelem elméletének és gyakorlatának értékeléséhez. *Építés – Építészettudomány* 30 (2002) 1–2. 173–203.
- Nagy-Csere Áron: Nyomortelepéből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fevelmezése? *Korall* 11 (2010) 40. 45–67.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Válogatott tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2010.
- Perényi Imre: Budapest városrendezési terve a megvalósítás útján. *Magyar Építőművészet* 8 (1959) 5–6. 138–139.
- Pongrácz Kálmán (szerk.): *Tíz év a felszabadult főváros életéből*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1956.
- Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 1919–1969*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1969.
- Preisich Gábor (szerk.): *Budapest városépítésének története 1945–1990*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1998.
- Rásonyi Viktor: A romokból újjáépülő város. In: *Budapest küzdelme az új életért*. (Budapest Statisztikai Zsebkönyvtára 2. szám.) Budapest székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest 1956. 7–50.
- Rimanóczy Jenő: Budapest VIII. József krt. 86. lakóház. *Magyar Építőművészet* 8 (1959) 9–10. 294.
- Saad József: Hortobágyi társadalomkísérlet. *Kommentár* (2012) 1. <http://kommentar.info.hu> (Utolsó megtekintés: 2017. 04. 16.)
- Schröder, Hans Jürgen (Hg.): *Marshallplan und westdeutscher Wiederaufstieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990.
- Simon Mariann: Arculatváltás: budapesti foghíjbeépítések 1956 után. *Műemlékvédelem* 50 (2006) 5. 199–206.
- Simonyi Ágnes – Kovács Dóra (szerk.): *A lakáspolitikai, az elosztás, a gazdálkodás ellentmondásai*. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, Budapest 1980.
- Szegő György – Haba Péter: *111 év – 111 híres ház*. B + V Lap és Könyvkiadó, Budapest 2003.
- Tamáska Máté: Bedeutungsebenen der rekonstruierten Altstadt von Wrocław. *Zeitschrift für Ostforschung* 62 (2013) 1. 1–39.
- Thum, Gregor: *Die fremde Stadt: Breslau 1945*. Siedler Verlag, München 2004.
- Tomaszewski, Andrej: Der Umgang mit Kulturgütern in Polen und in Deutschland im 20. Jahrhundert (aus polnischer Sicht). In: Langer, Andrea (Hg.): *Der Umgang mit dem kulturellen Erbe in Deutschland und Polen im 20. Jahrhundert*. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2004. 33–42.

- Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011.
- Tóth Eszter Zsófia: Munkások és munkásnők '56-os megéléstörténetei. *Múltunk* 51 (2006) 4. 250–267.
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina Kiadó, Budapest 2009.
- Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest 2013.
- Wittner Mária: „Lelkiismeret-furdalásom van, hogy életben maradtam”. In: Kozák 1994. 15–29. (Visszaemlékezés, leirat: 1991.)

MEMORY OF URBAN PLACES. THE REBUILDING OF URBAN PLACES AFTER 1956 (BUDAPEST, CORVIN KÖZ, ÜLLŐI ÚT)

Summary

The paper discourses the memory of urban spaces forming after the battles of 1956. It points out the correlations between the art of the battles and the result of rebuildings. Comparing to the damages of WWII left after the battles of 1956 ruins only scattered sites in the townscape. Nevertheless the paper shows the process, that during and after the battles thousands of people occupied flats arbitrarily (approx 10 000 flats). The process without control endangered the stability of the new political regime forming after 1956.

However, the rebuilding works scattered in the whole territory of Budapest, the most intensive works concerned in the quarter “Corvin köz” and “Üllői út”, where the most violent battles happened during the soviet occupation. Therefore the paper discusses this territory. The rebuilt “9 house” (this term is part of the local history) form a special urban milieu. The junction of the circuit boulevard (Nagykörút) and the main road (Üllői út) became a modern square with priority of traffic. Two new modern buildings were erected, as well (planner: Miklós Csics), which represented the return of modern architecture after the years of soviet style. The appearance of the modern architecture in the townscape did not negate the historical heritage. The square before the Museum of Applied Art (Iparművészeti Múzeum) was enlarged, so the historical building became part of the view of the junction. The barrack “Kilián” (which played an important role in the revolution) was repaired.

The reconstruction works in the investigated site were part of a greater urban action. This action archived a modern and well-kept townscape through shaping of modern arcades in the street level of historical buildings, through new storefronts and through repair works on the façades. The coordinator of the action was Imre Perényi. All the investigations of the action represented the forming identity of early Kádár-area. In spite of the period before 1956, as the urban design was subordinated to the political gestures (like the statue of Stalin), the new Budapest was an answer on demand to everyday life and consumes (like shops, cafés).

Keywords: rebuilding after 1956, modern architecture in Budapest, urban planner Perényi Imre, memory of urban places